

Obraz rzeki Pasłęki na nieznannej mapie archiwalnej

Pasłęka jest obok Łyny najważniejszą rzeką historycznej Warmii. Niektórzy nowożytni historycy uważali, że była ona legendarnym Chronus, wymienionym przez geografę aleksandryjskiego Ptolemeusza¹. Źródła Pasłęki znajdują się na południe od wsi Gryżliny (ryc. 1). Łączna jej długość od źródeł do ujścia wynosi 211 km. Rzeka przepływa przez następujące jeziora: Pasłęckie, Wymój, Sarąg, a od przełomu XVIII i XIX wieku, na skutek zmiany biegu, także przez Łęguty i Isąg. W górnym biegu nurt Pasłęki jest spokojny i ma charakter rzeki nizinnej. Na odcinku od Mostkowa do Kalist nawet rozlewiskowy, na którym tworzy szerokie – do kilometra, trudne do przebycia mokradła. W środkowym biegu, od wysokości wsi Ełdyty po Wielewo, Pasłęka płynie tworząc liczne zakola. Koryto

Ryc. 1. Źródła Pasłęki (Mapa granicy Warmii 1600).

¹ Praetorius, s. 450.

rozcinają pasma wzgórz, tworząc malownicze doliny głębokie na 20–25 m. Od Braniewa, aż do ujścia jej wód do Zalewu Wiślanego, przepływa przez obszary nizinne. Głównymi prawostronnymi dopływami Pasłęki są: Giłwa, Drwęca Warmińska, Młyńska Struga, Wałsza, Łażnica i Biebrza, natomiast lewostronnymi: Jemiołówka, Łukta, Miłakówka, Waszkonika i Czerwony Rów. Przez długie lata Pasłeka na odcinku od źródeł, aż do miejsca, gdzie wpływa rzeczka Waszkonika, stanowiła granicę między dominium biskupa Warmii, a zakonem krzyżackim, a następnie, po sekularyzacji zakonu – księstwem pruskim. Aż do 1945 roku Pasłeka była także granicą religijną i kulturową, gdyż Warmia, w przeciwieństwie do pozostałych ziem pruskich, pozostała katolicka.

Nazwa rzeki w dokumentach

Pasłeka po raz pierwszy została wymieniona pod nazwą *Seria*. Taki zapis pojawił się w dokumencie granicznym pochodzącym z 1251 roku. Zostało tam zapisane, że granica dominium warmińskiego przebiegała od brodu na Pasłęce, który miejscowi Prusowie nazywają Kuke, w górę rzeki, aż do jeziora, z którego ona wypływa – *Ad vadum Serie processerunt, qui Cucke ab indigenis nominatur. Deinde per ipsam Seriam ascendendo usque ad stagnum unde principium suum habet*². Zapewne jeziorem niewymienionym w tym dokumencie z nazwy jest Sarąg, które w 1349 roku zostało odnotowane jako *Sering*³. W kolejnym dokumencie granicznym, spisany w 1254 roku, granica na Pasłęce miała prowadzić od miejsca leżącego pół mili w górę rzeki od brodu Kuke, aż do jej źródeł: *usque ad Seriam ita quod ille locus distet ad dimidium miliare a vado qui dicitur Chucubrasch in ascensu postmodum fluminis Seria ascendens usque ad sui ortum*⁴. Niewątpliwie w obydwu przypadkach mamy do czynienia z tą samą przeprawą. Obydwa toponimy posiadają ten sam prefiks „kuke” (*Cucke, Chucu*). Według przekazu spisanego w XIV wieku „Słownika elbląskiego” wyraz *kauke* (*kuke*) możemy identyfikować ze słowem *cawx* oznaczającym diabła⁵. Od źródeł Pasłęki granica przebiegała dalej do wioski Kurki – *a quo ortu prefate Serie usque ad Campum qui dicitur Curhsadel*. W dokumentach pochodzących z XIII wieku rzeka ta występowała jako *Seria*⁶. Dopiero od połowy XIV wieku w jej nazwie zaczyna się pojawiać prefiks **pa-Seria*⁷. Po raz pierwszy Pasłeka została wymieniona, jako *Passeria* w 1350 roku, w dokumencie lokacyjnym wsi Dąbrówka (niem. Deppen)⁸. W kolejnych latach spotykamy się z nazewnictwem *Seria* lub *Passeria*⁹. W niektórych dokumentach, jak w opisie granicy z 1374 roku między zakonem a Warmią nazwy te występują razem – *Passeria alias Seria*¹⁰.

² CDW, t. 1, nr 26.

³ PrU, t. 4, nr 495.

⁴ CDW, t. 1, nr 31.

⁵ EV, s. 38, nr 11.

⁶ W XIII w. Pasłeka pod nazwą *Seria* występuje w następujących dokumentach: CDW, t. 1, nr 26 (1251), 27 (1254), 31 (1254), 56 (1280), 62 (1282), 65 (1284), 66 (1284), 70 (1285), 77 (1287), 79 (1289), 83 (1289), 84 (1290); 85 (1290).

⁷ Pospiszylowa 1990, s. 150.

⁸ CDW, t. 2, nr 155.

⁹ CDW, t. 3, nr 466.

¹⁰ CDW, t. 2, nr 497.

Podobna sytuacja miała też miejsce w późniejszym opisie granicznym z 1429 roku¹¹. Tymczasem w źródłach średniowiecznych spotykamy jeszcze inną nazwę – *Sergie*. Pod takim zapisem Pasłęka występuje w pewnym dokumencie z 1261 roku¹², a także w kronikach Piotra z Dusburga i Mikołaja Jeroschina. Według opisu pierwszego z wymienionych, biskup warmiński Anselm wybudował miasto i zamek w Braniewie, na wyspie położonej w dolnym biegu Pasłęki, zaledwie dwa rzuty kamieniem od miejsca, gdzie jest teraz położone – *Dominuset frater Anselmus ordinis domus Theutonice episcopus Warmiense aedificavit castrum et civitatem Brunsbergk in illa insula in descensu fluvii Sergie vix ad duos lapidis a loco, ubi nunc sita sunt*¹³. Nazwa *Sergie* nie pojawia się jednak w innych średniowiecznych dokumentach. Nie jest wykluczone, że kronikarz popełnił błąd, dodając w wyrazie *Seria* literę „g”. W 1466 roku po raz pierwszy została odnotowana nazwa Pasłęki jako *Passarge*. Miało to miejsce w czasie, gdy wielki mistrz krzyżacki Ludwik von Erlichshausen podróżował z Królewca do Torunia na podpisanie pokoju. Chciał on ze swoją świtą przejechać przez most w Braniewie, ale nie uzyskał na to zgody. Ostatecznie zezwolono na przejazd przez miasto samych wozów z dobytkiem, natomiast wielki mistrz z najbliższym otoczeniem musiał przeprowadzać się przez Pasłękę łodziami¹⁴. W przypadku nazwy *Passarge* warto przytoczyć także dokument z 1313 roku, poświadczający nadanie dla wsi Wojciechowo koło Ornety. W tym opisie granica wsi przebiegała w dół Pasłęki do granic wsi Wapnik i włości Prusów o imionach *Passurgo* i *Milade* – *decurrentes in seriam et granicijs Kalcstajn et granicijs prutheni Passurgo, et granicijs prutheni Milade*¹⁵. Imię *Passurgo* występowało częściej w odmianie *Surgenne*¹⁶, z kolei imię *Milade* mogło pochodzić od pobliskiej rzeki Miłakówki, która wpływa do Pasłęki naprzeciwko Wojciechowa. W 1315 roku Miłakówka została odnotowana pod nazwą *Mildiam*¹⁷. W dokumentach z XVI–XVIII wieku Pasłęka najczęściej zapisywana była pod nazwą *Passaria* lub *Passeriakjg*¹⁸. W XIX wieku spotykamy się z określeniem: *Passaria*, *Passarge* oraz polską nazwą Pasłęka¹⁹. Inaczej niż w dokumentach przedstawiała się sytuacja z zapisem nazwy rzeki na nowożytnych mapach. Na pierwszej mapie Prus opracowanej w 1542 roku przez Henryka Zella widnieje *Passerg*²⁰. Identycznie została ona utrwalona na innych mapach Prus opracowanych w XVI w. przez Kaspara Hennenbergera oraz Abrahama Orteliusa²¹, natomiast na mapie Gerarda Mercatora pojawiła się *Paßaria*²². W XVII i XVIII wieku Pasłęka na mapach występuje najczęściej jako *Passaria*, ewentualnie z pewnymi odmianami w pisowni, jak *Passarien*²³. Na archiwalnej

¹¹ CDW, t. 4, nr 258.

¹² CDW, t. 1, nr 42.

¹³ *Dusburg*, s. 142 [III, 140]; *Jeroschin*, s. 460.

¹⁴ *SRW 1*, s. 358.

¹⁵ CDW, t. 1, nr 168.

¹⁶ Trautmann 1974, s. 75.

¹⁷ *PrU*, t. 2, nr 134; Trautmann 1974, s. 58–59.

¹⁸ *BW* 1915, s. 195, 401, 406, 431.

¹⁹ Słownik Geograficzny 1886, s. 887.

²⁰ Jäger 1982, s. 45.

²¹ Hennenberger 1576; Ortelius 1574; 1584; Janssonius 1647.

²² Mercator 1595.

²³ Enders 1755; Suchodolec 1800.

mapie komornictwa olsztyńskiego, pochodzącej z początku XVII wieku pojawiły się dwie równoznaczne nazwy: *Paßaria*, *Pasurgo*²⁴. Wraz z powstaniem pod koniec XVIII wieku pierwszej triangulacyjnej mapy Prus, opracowanej przez Fryderyka Leopolda Schroettera, na dobre upowszechniła się nazwa *Passarge*²⁵.

Znaczenie nazwy

W źródłach średniowiecznych Pasłęka występuje pod nazwą *Seria*, a od połowy XIV wieku także z przedrostkiem *pa – jako *Passeria*. Nazwa rzeki, zawierająca człon *ser, może sugerować, że nawiązuje ona do staroeuropejskiego słowa oznaczającego „płynąć”, „ciec”²⁶. Georg Gerullis – niemiecki badacz pruskich toponimów – dowodził, że prefiks *pa – wraz z nazwą *Seria* oznaczał „leżący nieopodal rzeki Serii”²⁷. Podobną hipotezę w związku z wyjaśnieniem znaczenia nazwy rzeki przyjął litewski językoznawca Vytautas Mažiulis. Uczony ten wywodził **Serijā* od **serii* – z języka prabałtyckiego, co miało znaczyć „płynący”. Jego zdaniem nazwa **Paserijis* prawdopodobnie pochodziła z języka pruskiego i oznaczała jakąś osadę leżącą nad rzeką *Seria* (**Serijā*) lub uchodzący do niej dopływ. Sufiks *pa – miał być w późniejszym czasie dodany do nazwy rzeki. Zdaniem V. Mažiulisa w dokumentach średniowiecznych nazwa *Passeria* (*Passaria*) została użyta bezwiednie. Określenie dotyczące jakiegoś dopływu Pasłęki przeniesiono na główną rzekę i odtąd zaczęto go używać. V. Mažiulis zwraca uwagę, że podobne toponimy występują także na obszarze Litwy, gdzie występują nazwy rzek z prefiksem *pa-, np.: Padruškupys, Paragupys, Pašydrupis oraz nazwy miejscowości Panemunė²⁸. Analogicznym przykładem z ziem pruskich jest odnotowana po raz pierwszy w 1337 roku wieś Ponary – *Panarigen*, w powiecie ostródzkim, położona w pobliżu rzeki Narie – *Nargen vlyss*²⁹. Rzeka ta wypływa z jeziora Narie i wpływa do Mildzkiego. Następnie wypływa z niego jako Miłakówka (dawniej zwana Milde), która wpada do Pasłęki. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na analogiczny przykład nazewnictwa, chociażby jeziora Sarąg, przez które przepływa Pasłęka. W 1349 roku jego nazwę odnotowano jako *Sering*³⁰, która niewątpliwie była związana z Serią. Także na podstawie dokumentu granicznego dominium warmińskiego z 1251 roku można domniemywać, że w ówczesnym czasie uważano, że Pasłęka, wypływając z tego jeziora, właśnie w tym miejscu rozpoczyna swój bieg. W tej sytuacji nie jest wykluczone, że odcinek rzeki od źródeł do jeziora Sarąg w średniowieczu nazywano *Passeria*. Z czasem określenie to z sufiksem *pa prawdopodobnie przeniosło się także na główną rzekę – Serię. Potwierdzeniem tej hipotezy mogą być dwa zapisy źródłowe, jeden z 1374 roku informujący o jeziorze Sarąg, do którego wpływa Pasłęka – *lacubus ubi Passeria influit* oraz z 1429 roku dotyczący jej źródeł – *der ensprungunge der Passarien*. Wyjaśnienia wymagają także pozostałe nazwy

²⁴ Mapa komornictwa olsztyńskiego br.

²⁵ Schroetter 1796–1802; Reymann 1879.

²⁶ Pospiszylowa 1990, s. 150.

²⁷ Gerullis 1922, s. 116.

²⁸ Mažiulis 2013, s. 668–669.

²⁹ *PrU*, t. 3, cz. 1, nr 116.

³⁰ *PrU*, t. 4, nr 495.

Pasłęki, jakie pojawiały się na przestrzeni dziejów. W kronice Piotra z Dusburga rzeka jest nazwana *Sergie*. Wyrażenie to możemy powiązać z litewskim *sérgėti* – „strzec”, „pilnować”, bądź *sergiu*, co znaczy „trzymam straż”; Z kolei *pasarga* oznaczała w języku litewskim „ostrożność”, *pasergeti* – „popilnować”. We współczesnym języku litewskim „czujność”, „ostrożność”, to – *atsarga*³¹. Jak nadmieniałem wcześniej, w 1313 nad Pasłęką mieszkał pewien Prus o imieniu Passurgo, natomiast ponad 150 lat później w stosunku do Pasłęki zaczęto używać także określenia *Passarga*. Polska nazwa rzeki – Pasłęka, która funkcjonuje od XIX wieku, ma podobno nawiązywać do staropruskich nazw z okolicy dzisiejszego Pasłęka, takich jak: *Pasluc*, *Paslok*, *Pasaluc*³².

Opis mapy

W archiwum Geheimes Staatsarchiv Preußisches Kulturbesitz (GStA PK) w Berlinie znajduje się bardzo interesująca rękopiśmienna mapa Pasłęki³³. Przedstawia ona jej bieg od jeziora Sarąg – *Die pasarie fleus außm Sehe Sarung* – do miasta Braniewa (niem. Braunschweig). Jej autor nie jest znany, ani też nic nie wiemy na temat jej przeznaczenia. Winfried Bliß, który skatalogował w GStA PK mapy wchodzące wcześniej do zbiorów Staatsarchiv Königsberg, określił czas jej powstania na XVII wiek³⁴. Mapa ta nie ma orientacji, skali, ani kartusza. Jej wymiary są nietypowe i wynoszą 165 × 17 cm. Winfried Bliß, który skatalogował w GStA PK mapy wchodzące wcześniej do zbiorów Staatsarchiv Königsberg, określił czas jej powstania na XVII wiek, jednak nie podał na jakiej podstawie doszedł do takiego wniosku³⁵. Moim zdaniem powstała ona w XVI w. Może o tym świadczyć jej podobieństwo do planów i map z XVI wieku, znajdujących się w zbiorach Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie³⁶ czy GStA PK³⁷. Także pismo na tejże mapie jest charakterystyczne dla II połowy XVI wieku³⁸. Poza tym koło wsi Spędy (Spadnen) został na niej naniesiony bród, zaś na mapie Prus Kaspara Hennenbergera znajduje się most, który zbudowano w czasach nowożytnych³⁹.

Prezentowana na mapie Pasłęka jest pozbawiona swoich głównych dopływów, co z pewnością stanowi jeden z wielu mankamentów tego źródła kartograficznego. Jedyne dopływy, jakie zostały zaznaczone, to połączenia z trzema jeziorami znajdującymi się na wysokości dzisiejszej Łukty (niem. Locken). Prawdopodobnie są to jeziora: Łęguty (*See*), Isąg (*Sehe weißunel*) i Marąg (*Sehe*). W późniejszych latach na tym odcinku nurt Pasłęki uległ pewnym zmianom. Rzeka zmieniła swój główny bieg i obecnie przepływa przez je-

³¹ Smoczyński 2007, s. 544.

³² Pospiszylowa 1990, s. 150.

³³ Mapa Pasłęki b.r., GStA PK, sygn. 323/A 10.162.

³⁴ Bliß 1991, s. 323. Autor katalogu nie podał na jakiej podstawie określił pochodzenie mapy na XVII w. Moim zdaniem mogła być ona wykonana w XVI w., zanim w 1576 r. powstała profesjonalna, jak na ówczesne czasy, mapa Prus Caspara Hennebergera.

³⁵ Bliß 1991, s. 323.

³⁶ Marchwiński 1982.

³⁷ *Mapa jeziora Śniardwy XVI w.*, GStA PK, sygn. A 10.097.

³⁸ Za powyższą informację serdecznie dziękuję prof. Grzegorzowi Białuńskiemu.

³⁹ Hennenberger 1576.

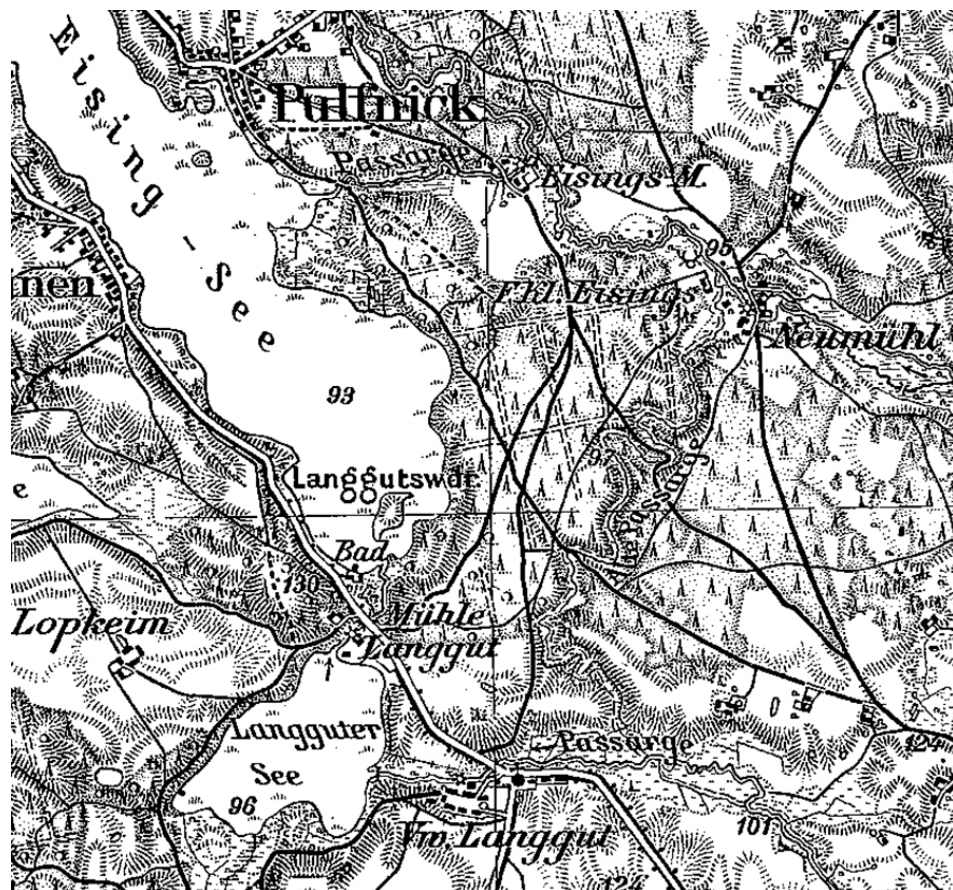
Ryc. 2. Początek zmiany koryta rzeki – „Neu Passarge” na mapie z przełomu XVIII/XIX w. (Schroetter 1796–1802).

ziora Łęguty i Isąg. W miejscu starorzecza pozostała jedynie niewielka struga zwana Starą Pasłęką – *Alte Passarge*, która w okolicy Nowego Młyna łączy się z Giławką (ryc. 2). Obecnie ich wody wpływają do „nowej” Pasłęki przy nieistniejącym już młynie Isąg (niem. *Eisings-Mühle*)⁴⁰. Proces zmiany koryta Pasłęki prawdopodobnie zaczął postępować już od drugiej połowy XVIII wieku. Na mapie Schroettera, opracowanej pod koniec tego stulecia, Pasłeka jeszcze płynie starym korytem, ale odcinek łączący rzekę z jeziorem Łęguty nazywa się Nową Pasłęką – *Neu Passarge Fluß* (ryc. 3)⁴¹.

Na omawianej mapie archiwalnej miejscowości zaznaczono za pomocą sygnatur przedstawiających zabudowania. Braniewo ukazano jako miasto z mostem położone na obydwu brzegach rzeki i otoczone murami (ryc. 4). Błędem jest umiejscowienie kościoła na prawym brzegu Pasłęki, chociaż w rzeczywistości położony jest on w lewobrzeżnej części miasta. Wsie zostały zaznaczone za pomocą sygnatury przedstawiającej pojedynczy dom, zaś wsie parafialne – kościoła. Autor mapy przy pomocy rysunku budynku z kołem

⁴⁰ Meßtischblatt 1944.

⁴¹ Schroetter 1796–1802.

Ryc. 3. Starorzecze Pasłęki – „Alte Passarge” (Karte des Deutschen Reiches 1939).

naniósł też młyny. Wśród wsi parafialnych, na mapie oznaczone zostały: Gietrzwałd – *Getterswalde*, Łęguty – *Langutten*, Kawkowo – *Kockendorf*, Eldyty – *Elditten*, Bogatyńskie – *Tingen*, Bażyny – *Basien* i Pierzchały – *Groß Pittelkau*. Autor mapy zaznaczył także kościół w Orniecie – *Wormidt*, który znajduje się w pewnym oddaleniu od Pasłęki. Należy zwrócić uwagę na fakt, że wizerunki kościołów na mapie nie odzwierciedlały ich ówczesnego wyglądu i były jedynie sygnaturami symbolicznymi. Dla odmiany powstała w 1576 roku mapa Kaspara Hennenbergera przedstawiała za pomocą ikonografii charakterystyczne budynki, jak kościoły czy zamki, w sposób rzeczowy⁴². Na archiwalnej mapie rzeki Pasłęki utrwalone zostały niektóre młyny: Nowy Młyn – *Neue Mühl*, Isąg – *Veischungsche mühl* oraz w Płońnicy (niem. *Plastwich*). Na tejże mapie zarejestrowano także lasy oraz obszary podmokłe. Tereny zalesione autor przedstawił jako ryciny liściastych drzew. Największy taki kompleks lasów widnieje na wysokości jeziora Isąg (ryc. 5). Poza tym obszary leśne występowały między jeziorem Sarąga a Gietrzwałdem – *Getterswalde*, Żołędna – *Gillwalde*,

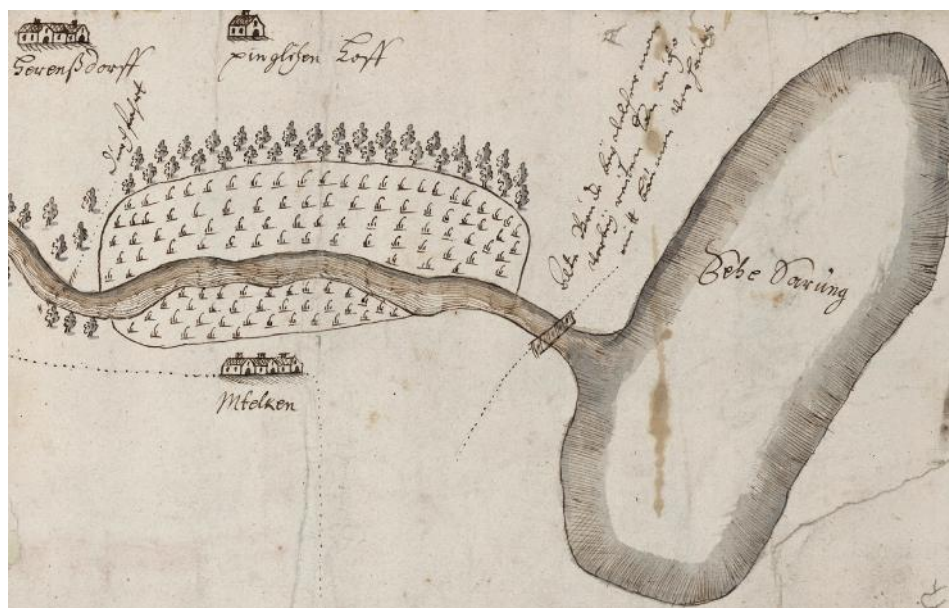
⁴² Hennenberger 1576; por. Klimek 2015, s. 47.

Ryc. 4. Braniewo i okolice (Mapa Pasłeki b.r.).

Ryc. 5. Obszar leśny w okolicy Pilnika. Na mapie widoczne cztery brody, most i dwa młyny (Mapa Pasłeki b.r.).

Ryc. 6. Jezioro Sarąg, most, bród i tereny zalewowe Pasłęki (Mapa Pasłęki b.r.).

Bogatyńskich – *Tingen*, a także w okolicy Trąbek – *Klein Trumb* i lądowej granicy warmińskiej – *Ist eine Land Grentz*. Tereny podmokłe oznaczone zostały przy pomocy rycin tzw. szuwarów i występują między Pęglitami – *Pingliten Dorf* a Śródką – *M(i)telken* oraz przy Łęgutach – *Langutten* (ryc. 6).

Opisywana mapa Pasłęki przedstawia także brody, mosty i niektóre drogi. Wydaje się, że pod tym względem jest ona niezwykle cennym dokumentem. Na mapie zaznaczonych zostało 19 brodów – *durchfuhr*. Wśród nich są trzy przeprawy, które zostały wymienione w trzynastowiecznych dokumentach: *Kuke*, *Ginthebrast* i *Algetos* (ryc. 7). Bród *Kuke* po raz pierwszy pojawił się w dokumencie z 27 kwietnia 1251 roku, w którym ustalono podział terytorium diecezji warmińskiej między biskupem Anzelmem a zakonem krzyżackim. Była tam informacja, że punktem granicznym na rzece Pasłęce był bród zwany przez miejscowych *Kuke* (*Cucke*). Położenie tego miejsca budziło wątpliwości w historiografii. Najczęściej wskazuje się, że był to bród na Pasłęce, koło Dębin lub Skrojt⁴³. Obie lokalizacje są jednak błędne. Miejsce to zostało naniesione i opisane – *Kuka oder Kukumbrast* – na archiwalnej rękopiśmiennej mapie pochodzącej z 1611 roku⁴⁴. Wynika z niej, że jest to bród położony przy ujściu do Pasłęki rzeczki Waszkoniki. Identyczne położenie posiada ten bród także na opisywanej mapie, gdyż przechodzi przez Pasłękę tuż obok miejsca, gdzie zaczyna się lądowa granica Warmii.

⁴³ Nesselmann 1845, s. 82; Gerullis 1922, s. 75; Winckler 1863, s. 645; Toeppen 1858, s. 126.

⁴⁴ Mapa granicy Warmii 1611.

Ryc. 7. Trzy brody: Ginthebrast, Kuke i Algetos, a także granica Warmii i młyn w Płońnicy (Mapa Pasłęki b.r.).

W 1284 roku na Pasłęce wymieniony został kolejny bród, zwany Algetos – *Primo enim incipiendo in valle Seriam tangente procedendum est ad vadum algetos wlgariter nominatum, inde postea ad granicam Raistopelk nuncupatum*⁴⁵. Położony on był koło wsi Skrojty – Schroyte. W 1296 roku zezwolono w tym miejscu na budowę młyna⁴⁶. Według informacji pochodzącej z 1428 roku właściciel młyna zobowiązany był płacić czynsz w wysokości czterech grzywn⁴⁷, co było wówczas najwyższym czynszem w komornictwie braniew-

⁴⁵ CDW, t. 1, nr 65.

⁴⁶ CDW, t. 1, nr 96.

⁴⁷ Kubicki 2012, tabl. „wykaz czynszów”, poz. 442.

skim. Bród *Algetos* prawdopodobnie był położony na Pasłęce na wysokości wspomnianego młyna. Nie jest wykluczone, że funkcjonował on jeszcze w XIX wieku, ponieważ pewna przeprawa (*Furt*) została właśnie w tym miejscu naniesiona na mapie Reymanna⁴⁸. Na opisywanej mapie Skrojty nie zostały zaznaczone, ale jest tu sąsiadująca wieś Trąbki. Nad Pasłęką, obok Skrojta, miało się także znajdować jakieś umocnienie obronne⁴⁹, które jest także na opisywanej mapie. Nazwa tej średniowiecznej przeprawy dotąd nie doczekała się analizy językoznawców. Gerullis wskazał, że bród *Algetos* znajdował się koło Skrojta, ale nie wyjaśnił znaczenia nazwy⁵⁰. Najprawdopodobniej nawiązuje ona do pruskiego słowa *alga*, które dosłownie oznaczało: zapłatę, myto⁵¹. Nie jest wykluczone, że za przeprawę przez Pasłękę w tym miejscu była pobierana opłata i stąd pochodzi nazwa brodu.

Ostatni, trzeci bród *Ginthebrast* został wymieniony w akcie lokacyjnym wsi Dębiny (niem. Borchertsdorf) pochodzącym z 1289 roku – *Que quidem granicis sunt incipiende a flumine Seryin illo transitu, qui vocatur Ginthebrast, et in ascendu de predicto loco usque ad fossatum in eius in eius longitudine usque ad rivium, qui dicitur Kampwicz (...) postea vero Seriam ascendo usque ad primam graniciam, que dicitur Ginthebrast*⁵². Dębiny położone są na lewym brzegu Pasłęki, już po stronie zakonnej. Po drugiej stronie rzeki leży wieś Płońska (niem. Plastwich), która otrzymała dokument lokacyjny w 1305 r.⁵³ W Płońnicy, obok miejsca, gdzie przechodził bród, został założony młyn, który jest zaznaczony na omawianej mapie. W 1393 r. młynarz był zobowiązany płacić czynsz w wysokości 6 grzywn⁵⁴, co było wówczas najwyższą opłatą w komornictwie melzackim. W pobliżu młyna znajdowało się umocnienie obronne zwane *Pantenberg*⁵⁵. Miejsce to było inwentaryzowane w latach 1826–1828 przez Johanna Guisego (ryc. 8)⁵⁶. Wynika z tego, że przeprawa ta w przeszłości musiała mieć duże znaczenie militarne. Bardzo ważna wydaje się także nazwa *Ginthebrust*. Pochodzi ona od słowa bursztyn, znanego w językach bałtyckich, jako *gintaras*⁵⁷. W tym przypadku oznaczałyby ona „Bursztynowy Bród”. Nie jest wykluczone, że wskazywałoby to na przeprawę związaną z „Bursztynowym Szlakiem”. Jak dotąd w literaturze przedmiotu nie zaistniała taka interpretacja nazwy w kontekście słynnego szlaku, co go wcale nie wyklucza z dyskursu naukowego.

Z pozostałych szesnastu brodów na szczególną uwagę zasługują przeprawy koło następujących miejscowości: Bardyny – *Barden*, Spędy – *Spanden* (dwa brody), Sportyny – *Sporteinen*, Żołędno – *Gillwalde* (dwa brody), między wsiami Pelnik – *Pelnick* i Rentyny – *Rentinen* (dwa brody), Nowy Młyn – *Neue Mühl* (trzy brody), a także trzy przeprawy między Gietrzwałdem i Tomarynami (ryc. 9 i 10). Część z wymienionych powyżej brodów,

⁴⁸ Reymann 1879.

⁴⁹ Crome 1940, s. 120.

⁵⁰ Gerullis 1922, s. 8: badacz ten zwrócił uwagę, że na Litwie płynie rzeka Alga.

⁵¹ Klussis 2007, s. 54. Wyraz *Algà*, oznaczający zapłatę, myto, a także wyplatę dotąd funkcjonuje w języku litewskim, patrz: Smoczyński 2007, s. 10; Mažiulis 2013, s. 21.

⁵² *PrU*, t. 1, cz. 2, nr 538.

⁵³ *CDW*, t. 1, nr 134.

⁵⁴ Kubicki 2012, tabl. „wykaz czynszów”, poz. 804.

⁵⁵ Crome 1940, s. 100.

⁵⁶ Guise 1826–1828.

⁵⁷ Gerullis 1922, s. 41.

Ryc. 8. Grodzisko przy brodzie (*Ginthebrast*) i młynie w Płosnicy (Guise 1826–1828).

oznaczonych jako *Durchfuhr*, pojawia się także na rękopiśmiennej mapie Schroettera⁵⁸. Zostały na niej zaznaczone między wsiami: Dębiny – Płoskinia, Dębiny – Giedyle, Ławki – Robuzy, dawne Kagenau – Łozy, Bardyny – Stygajny. Nieopisano przepraw koło Osetnika i Trąbek. Przeprawy naniesione na archiwalnej mapie w większości występują na prostych

⁵⁸ Schroetter 1796.

Ryc. 9. Trzy brody między Rentynami i Pilnikiem oraz droga do Morąga (Mapa Pasłęki b.r.).

odcinkach Pasłęki, a kierunek ich jest zwykle skośny do przekroju poprzecznego koryta rzeczno⁵⁹. Przy niektórych brodach znajdują się interesujące opisy: *guten Durchfahrt* – „Dobry Bród” koło Żołędna (ryc. 11), czy *Durchfahrt mitt pallisaden* – „Bród z palisadą” między Spędami, a Osetnikiem (wieś nie jest zaznaczona na omawianej mapie). Hennenberger na swojej mapie zaznaczył w tym miejscu most (ryc. 12)⁶⁰. Także podczas wizytacji komornictwa melzackiego z 1633 roku zastanawiano się, w jaki sposób znaleźć środki na odbudowę mostu na Pasłęce koło Osetnika – *Ut pons per Passariam penes Wusen summe necessarius reaedificetur*⁶¹. Szczególną uwagę zwracano m.in. na fakt, że był on uczęszczany przez kupców.

Na omawianej mapie autor zarejestrował sześć mostów. Idąc w dół rzeki znajdowały się one przy wypływie Pasłęki z jeziora Sarąg oraz przy następujących miejscowościach: Młyn Isąg – *Veischungchemuhl*, Dąbrówka – *Depen*, Ełdyty – *Elditten*, Olkowo – *Alcken* i Braniewo. Zaznaczony został także na północ od Rentyn pewien *alt brück* „Stary most”, który zapewne w tym czasie był zniszczony. Most w Braniewie jest najstarszym tego typu

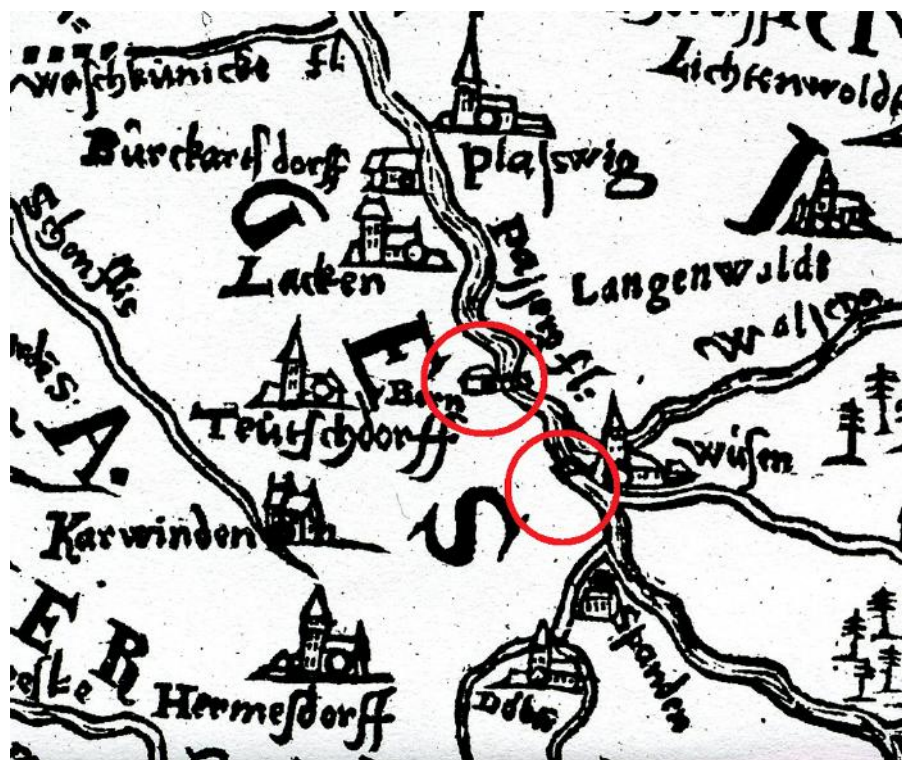
⁵⁹ Szulta 2008, s. 13–15.

⁶⁰ Hennenberger 1576.

⁶¹ BW, t. 4, s. 195.

Ryc. 11. „Dobry Bród” koło Żołędna oraz most w Eldytach z „Małą Redutą” (Mapa Pasłęki b.r.).

Ryc. 12. Most w Osetniku (Wusen) i przeprawa w Bardach (Hennenberger 1576).

obiektem na Warmii. Po raz pierwszy został on wymieniony w 1280 roku – *in ripa serie est ultra pontem versus ciuitatem*⁶². Kolejny raz był on wzmiankowany w 1398 roku, przy ustaleniu granicy między Starym i Nowym Braniewem. Już wówczas nazywano go „starym mostem” – *a ponte veteri, qui ducit trans Seriam*. Także most koło Ełdyt ma średniowieczną metrykę – *brucke uff der Passeria bey Elditen*. W jego budowie brały udział całe społeczności wiejskie⁶³. Miał ważne znaczenie komunikacyjne, gdyż był bramą Warmii środkowej na Miłakowo i dalej w kierunku Elbląga, Torunia czy Gdańska. Jego budowę ukończono w 1428 roku, ale nie jest wykluczone, że istniał w tym miejscu wcześniej i został zniszczony w trakcie działań wojennych w roku 1410 lub 1414. Przeprawa w tym miejscu jest znana, bo pojawia się już w dokumencie z 1315 roku, ale wtedy nie było jeszcze mowy o moście⁶⁴. W nowożytności było to także miejsce o ważnym znaczeniu strategicznym, o czym może świadczyć położone przy nim na obydwu brzegach Paślęki umocnienie obronne – *kleine Reduten* („Mała Reduta”), zaznaczone i opisane na omawianej mapie. Przy innym moście, koło Olkowa zaznaczona została karczma, a także rozwidlenie dróg prowadzących do Bażyn i Ornety – *pasarischen Krüg, Brück, und Landstraß* (ryc. 13).

Mapa Paślęki jest bardzo interesującym zabytkiem. Nie przedstawia ona większej wartości kartograficznej, gdyż w tym czasie powstawały dużo dokładniejsze mapy, z orienta-

Ryc. 13. Most koło Paßargen Krüg, droga do Bażyn i Ornety oraz brody: w Lemitach, dwa w Spędach (jeden z palisadą), w Bardach (Mapa Paślęki b.r.).

⁶² CDW, t. 1, nr 56.

⁶³ CDW, t. 4, nr 257.

⁶⁴ PrU, t. 2, nr 134.

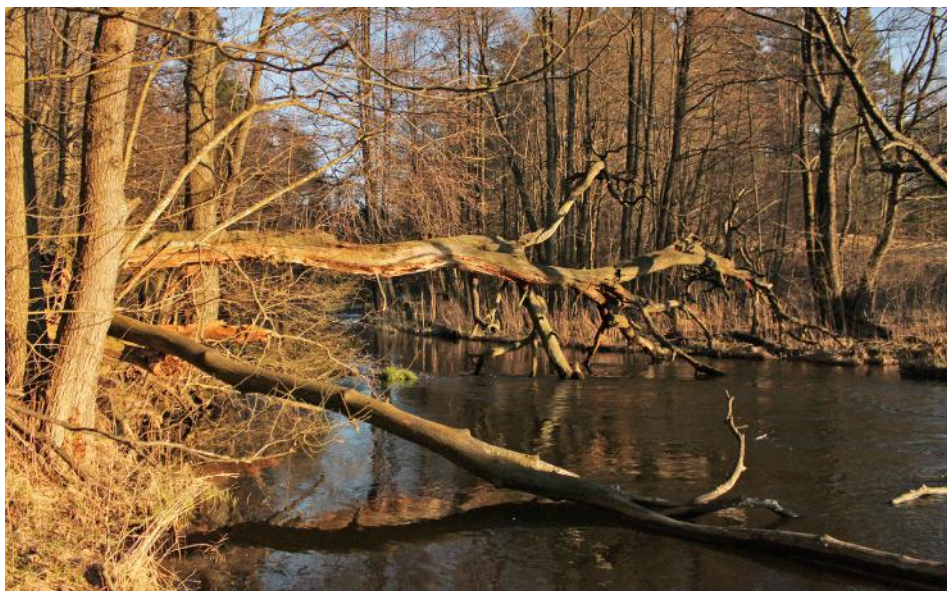
cją kierunkową i z uwzględnieniem szerokości oraz długości geograficznej poszczególnych miejscowości. Niemniej jednak stanowi ona bardzo ciekawy dokument ikonograficzny. Mapa ta może posiadać duże znaczenie w ustaleniu przebiegu szlaków komunikacyjnych przez Pasłękę w okresie nowożytnym, a także wcześniejszym. Jak dotąd nie doczekała się analizy i badań naukowych. Nie jest wiadome, kto i w jakim celu ją stworzył. Nie można wykluczyć, że powstała na przełomie XVI i XVII wieku, za czasów biskupa Rudnickiego, kiedy dokonywano rewizji granicy między Warmią a księstwem pruskim. Z tego okresu zachowało się kilkanaście rękopiśmiennych map, które znajdują się w zbiorach GStA. Różnią się one jednak od mapy rzeki Pasłęki. Są bardzo precyzyjne i przedstawiają dokładny opis poszczególnych znaków granicznych, a także odległości między nimi w prętach chełmińskich. Na ich tle prezentuje się ona dosyć prymitywnie. Jedyne, co na jest doskonale opracowane, to brody, mosty i drogi przechodzące przez Pasłękę. W związku z tym nie wykluczam, że miała przede wszystkim znaczenie militarne. Tego rodzaju dokument mógł być z powodzeniem wykorzystywany przez wojsko w przypadku działań wojennych, np. do wytypowania właściwej przeprawy przez Pasłękę.

Mgr Robert Klimek

Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie
ul. Partyzantów 87, 10-402 Olsztyn

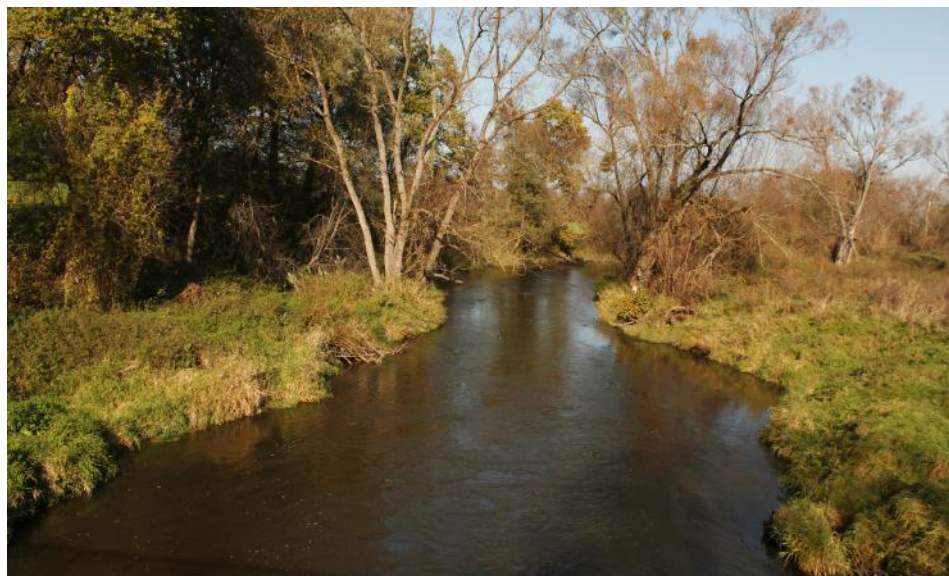
Ryc. 14. Pasłęka w pobliżu wsi Wymój; 2008 r. (fot. R. Klimek).

Ryc. 15. Dawny bród koło Pilnika na starej drodze do Morąga; 2012 r. (fot. R. Klimek).

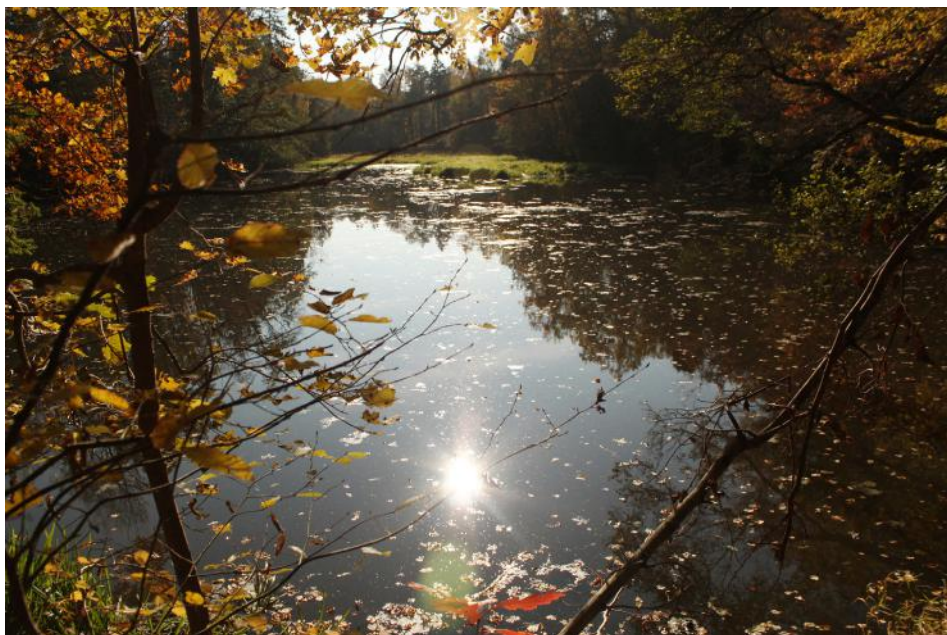
Ryc. 16. Meandry Pasłęki koło wsi Ełdyty; 2012 r. (fot. R. Klimek).

Ryc. 17. Dawny bród koło Osetnika; 2011 r. (fot. R. Klimek).

Ryc. 18. Dawny bród *Ginthebrast*; 2015 r. (fot. R. Klimek).

Ryc. 19. Dawny bród *Kuke*; 2011 r. (fot. R. Klimek).

Ryc. 20. Ujście rzeki w Starej Pasłęce; 2011 r. (fot. R. Klimek).

Wykaz cytowanych źródeł i opracowań

Wydawnictwa źródłowe

- BW* *Bibliotheca Warmiensis*, t. 4: *Quelen zur Kultur – und Wirtschafsgeschichte des Ermlands*, red. V. Röhrich, A. Poschmann, Monumenta Historiae Warmiensis, t. X, Braunsberg 1931.
- CDW* *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, t. 1–2, oprac. C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1860–1864; t. 3, red. C.P. Woelky, Braunsberg–Leipzig 1874; t. 4, oprac. F. Liedke, V. Röhrich, H. Schmauch, Braunsberg 1935.
- Dusburg* Petrus de Dusburgk, *Chronica Terrae Prussiae*, oprac. J. Wenta, S. Wyszomirski, Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, t. 13, Kraków 2007.
- EV* *Elbing Vocabulary*, [w:] *Old Prussian written monuments: Text and Comments*, oprac. L. Palmaitis, Kaunas 2007, s. 36–87.
- Jeroschin* *Di Kronike von Pruzinlant des Nicolaus v. Jeroschin*, [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, t. 1, red. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, s. 291–648.
- Praetorius* Matthaeus Praetorius, *Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*, t. 2, red. I. Lukšaitė, Vilnius 2004.
- PrU* *Preußisches Urkundenbuch*, t. 1, cz. 2, red. A. Seraphim, Königsberg 1909; t. 2, red. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1932; t. 3, cz. 1, red. M. Hein, Königsberg 1944; t. 4, red. H. Koeppen, Marburg 1964.
- SRW 1* *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, t. 1, red. C.P. Woelky, J.M. Saage, Monumenta Historiae Warmiensis, t. 3, Braunsberg 1866.

Źródła kartograficzne

Enders Johann F.

1755 *Tabula geographica episcopatum warmiensem in Prussia*, skala 1:226 000, Elbing.

Guise Johann M.

1826–1828 *Panthenberges*, rps w Staatliche Museen zu Berlin, Preußische Kulturbesitz, Museum für Vor – und Frühgeschichte, Guise Zettel, sygn. PM-IXh, 183A.

Hennenberger Caspar

1576 *Prussiae, das ist des Landes zu Preussen, welches das herrichste Theil ist Sarmathiae Europae eigentliche und warhafftige Beschreibung*, skala ok. 1:370 000, Königsberg.

Janssonius Johannes

1647 *Prussia accurate descripta a Gasparo Henneberg Erlichensi*, skala ok. 1:750 000, Amsterdam.

Karte des Deutschen Reiches

1939 *Karte des Deutschen Reiches, Großblatt 28, Elbing-Wormditt-Mohrunen*, 1:100 000, Berlin.

Mapa komornictwa olsztyńskiego

b.r. Cameratus Allensteinensis, rps w Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, sygn. M 21/1.

Mapa granicy Warmii

1600 *Grenze zwischen Preußen und dem Ermland von Gudnick im Kreis Rastenburg bis Kurkau und Hohenstein*, skala ok. 1:58 000, rps w GStA PK, sygn. XX, HA, A 10.114.

- 1611 *Grenze zwischen Preußen und dem Ermland südlich von Braunsberg auf der Linie Lohberg – Schönfließ – Kurau – Ebersbach*, oprac. B. Hunichen, J. Budihn, E. Kratzer, O. Karuch, skala 1:19 600, rps w GStA PK, sygn. XX, HA, D 10.019.

Mapa Pasłęki

- b.r. *Stromlauf vom Ausflußaus dem Sarong-See bis Braunsberg Federzeichnung*, rps w GStA PK, sygn. XX, HA, A 10.162.

Mapa jeziora Śniardwy

- b.r. *Abrißdes Sees sowie aller Zuflüsse und Wehre*, rps w GStA PK, sygn. XX, HA, A 10.097.

Meßtischblatt

- 1944 *Dietrichswalde Nr 2287, Locken*, skala 1:25 000.

Mercator Gerard

- 1595 *Prussia*, [w:] *Atlas sive cosmographicae*, skala ok. 1: 750 000, Duisburg.

Ortelius Abraham

- 1574 *Prussiae descriptio*, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerpia.

- 1584 *Prussiae Regionis Sarmatiae Europaeae Nobiliss. Vera et Nova Descriptio*, [w:] *Theatrum Orbis Terrarum*, skala ok. 1:750 000, Antwerpia.

Reymann Daniel

- 1879 *Reymann's Topographische Special-Karte*, skala 1:200 000, Glogau.

Schroetter Friedrich L.

- 1796 *Tableau zur Zusammensetzung Karte von Preussen, Section 30*, skala 1:50 000, sygn. N 1020.

- 1796–1802 *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen*, skala 1: 150 000, Berlin.

Suchodolec Władysław

- 1800 *General-Karte von Ost-Preussen*, Bl 2, Nr 74, Wien, rps w Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. N 10275.

Opracowania

Bliß Winfried

- 1991 *Allgemeine Kartensammlung des Staatsarchivs Königsberg*, Köln.

Crome Hans

- 1940 *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens*, „Prussia”, t. 34, s. 83–155.

Gerullis Georg

- 1922 *Die altpreuussischen Ortsnamen*, Berlin-Leipzig.

Jäger Eckhard

- 1982 *Prussia-Karten 1542–1810*, Weißenhorn.

Klimek Robert

- 2015 *Ruiny zamków i grodzisk z obszaru Warmii biskupiej na mapie Kaspara Hennenbergera z 1576 r.*, „Studia Geohistorica”, nr 3, s. 48–62.

Klussis Mikkels

- 2007 *Słownik odbudowanego języka pruskiego*, Kowno.

Kubicki Rafał

- 2012 *Młynarstwo w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk

Marchwiński Roman

- 1982 *Plany i mapy majątkowe Warmii z lat 1580–1600 w Archiwum Diecezji w Olsztynie*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 3 (157), s. 169–180.

Mažiulis Vitautas

2013 *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, Vilnius.

Nesselmann Georg

1845 *Die Sprache der alten Preussen*, Berlin.

Pospiszylowa Anna

1990 *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn.

Słownik Geograficzny

1886 *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 7, Warszawa.

Smoczyński Wojciech

2007 *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.

Szulta Wojciech

2008 *Przeprawy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń.

Toeppen Max

1858 *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha.

Trautmann Reinhold

1974 *Die altpreußischen Personenamen*, Göttingen.

Winckler B.

1863 *Die Festen der Vorzeit im Ermland*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, t. 2, s. 646–655.

